

УДК 343.412:316.648.43

ЯРЕМЕНКО С.О., аспірант кафедри кримінального права
Національного університету “Одеська юридична академія”

ФЕНОМЕН МЕНТАЛЬНОГО ЗАБРУДНЕННЯ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: НЕОБХІДНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

***Анотація.** У статті розглядається феномен ментального забруднення у сучасному інформаційному середовищі та здатність особи уникати впливу дезінформації у ЗМІ. Аналізується проблематика правового захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу крізь призму теоретичних побудов та емпіричних даних стосовно особливостей функціонування психіки людини.*

***Ключові слова:** ментальне забруднення, інформаційно-психологічний вплив, когнітивні упередження, конформність, криміналізація.*

***Аннотация.** В статье рассматривается феномен ментального загрязнения в современной информационной среде и способность человека избегать воздействия дезинформации в СМИ. Анализируется проблематика правовой защиты от негативного информационно-психологического влияния сквозь призму теоретических построений и эмпирических данных касательно особенностей функционирования психики человека.*

***Ключевые слова:** ментальное загрязнение, информационно-психологическое влияние, когнитивные предубеждения, конформность, криминализация.*

***Summary.** The article discusses mental contamination in modern information environment and human ability to avoid the influence of misinformation in the media. The author analyzes the problems of legal protection against negative information and psychological impact in the light of theoretical constructs and empirical data on the peculiarities of human mind functioning.*

***Keywords:** mental contamination, information and psychological impact, cognitive biases, conformity, criminalization.*

Постановка проблеми. Ідеї здійснення інформаційного впливу на суспільну свідомість та поведінку людей за допомогою засобів масової інформації (далі – ЗМІ) мають тривалу історію. Хоча в різні періоди рівень та способи їх впливу різнилися, преса, радіо, телебачення, кінематограф, – всі види медіа залишаються ефективними засобами впливу на психіку людей. Телебачення традиційно займало домінуючі позиції серед джерел інформації і сьогодні залишається ефективним інструментом трансформування контурів соціальної реальності завдяки здатності створювати умови, за яких екранні образи в глибинах нашого несвідомого сплітаються з реальністю.

У сучасному інформаційному суспільстві бурхливий розвиток новітніх інформаційних технологій підняв прийоми психологічної маніпуляції поведінкою соціальних суб'єктів на новий рівень використання. За нинішніх технологічних реалій Інтернет став одним із найважливіших і найпопулярніших джерел інформації, дозволяючи поширювати інформаційні повідомлення практично миттєво, на необмежені відстані та транслювати їх через значно ширший ряд пристроїв. Крім того, Інтернет дозволяє окремому комунікатору донести своє повідомлення до невизначеної кількості реципієнтів, а також надає значно ширші можливості для зворотного зв'язку завдяки інтерактивній комунікації.

В результаті, сучасній людині доводиться жити у потужному інформаційному потоці, в якому фрагменти необхідної інформації змішані із масою повідомлень низької якості, які нерідко спрямовані на умисний вплив на свідомість та поведінку людей та їх груп. Цілий ряд медіа-джерел цілеспрямовано транслюють викривлену або хибну інформацію із цілком очевидними мотивами: дестабілізувати обстановку та підготувати ґрунт для подальших маніпуляцій поведінкою населення (голосування за певних політиків, купівля певних продуктів, долучення до певних видів суспільної активності тощо).

У даному контексті актуальним видається поняття ментального забруднення, запропоноване Т. Уілсоном та Н. Брекке. За аналогією з фізичними забрудниками, такими як небажані субстанції у повітрі, воді та їжі, віруси та бактерії, а також електромагнітна радіація, вищевказані автори визначають категорію ментальних забрудників, що сприяють набуттю небажаних суджень, емоцій чи поведінки завдяки процесам обробки інформації, що є несвідомими чи неконтрольованими. Небажаність у даному випадку означає, що особа під час формування судження не бажала б піддаватись впливу подібних несвідомих автоматизованих процесів [1, с. 117].

Протягом останнього часу прояви явищ, які належать до категорії ментального забруднення набувають лавиноподібного росту, що дає підстави говорити про надзвичайність цього феномену та необхідність впровадження правових механізмів запобігання його негативним впливам. В умовах, коли телебачення та Інтернет переповнені “продуктами творчості” із недвозначним, відверто пропагандистським вектором формування суспільної думки, як ніколи актуальною постає необхідність кримінально-правової протидії впливам та формату, у якому така протидія може бути здійснена.

Водночас, не дивлячись на надзвичайне значення проблеми ментального забруднення через ЗМІ, підходити до введення будь-якої кримінально-правової заборони у даній сфері слід з достатньою обережністю. Відзначаючи, що просте арифметичне збільшення кількості заборон веде до дестабілізації правового буття, а отже, до необхідності майбутнього прийняття нової редакції кримінально-правової норми в цілому, В. Туляков недаремно розглядає масову правотворчість та надкриміналізацію як одну із причин “вихолощування” профілактичної та карної функції кримінально-правової заборони, нехтування писаним правом та заборонами та навіть формування акцій опору, протесту та збройних зіткнень [2, с. 10; 3, с. 256], тобто ефектів, прямо протилежних бажаним. Досвід із криміналізацією та наступною експрес-декриміналізацією наклепу у 2014 році можна розглядати як приклад того, що учений називає “хаосом правової регуляції кримінально-правових відносин” [2, с. 8]: цей закон був оцінений як такий, що порушує конституційні права та не враховує рекомендації Генеральної Асамблеї Ради Європи.

Отже, для оцінки необхідності правової інтервенції у чутливій до будь-яких обмежень сфері свободи слова необхідно оцінити реальні можливості людини протистояти впливу дезінформуючих прийомів. Успіх прийомів інформаційно-психологічного впливу частково пояснюється застарілим стереотипом сприйняття окремих ЗМІ, зокрема телебачення, як традиційно надійних джерел інформації, особливо серед представників старшого покоління. Важливу роль відіграють й інші фактори, такі, як недоступність альтернативних джерел інформації або трансляцій мовою, поширеною у певному регіоні. Однак основним фактором, що визначає ефективність інформаційних маніпуляцій є власне об’єкт цих маніпуляцій – психіка людини із властивими їй особливостями обробки інформації. Саме тому всебічний аналіз необхідності введення правових мір захисту від психологічних маніпуляцій в інформаційному просторі неможливий без детального вивчення психічних процесів обробки інформації, що є автоматизованими та важко піддаються свідомому контролю.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що різні аспекти інформаційного та психологічного впливу на суспільство та особу, проблеми формування і реалізації сучасної інформаційної політики та інформаційної безпеки держави, суспільства та особи розглядалися в працях таких українських учених, як В. Брижко, Б. Кормич, В. Пилипчук, Н. Савінова, Є. Скулиш, В. Остроухов, Б. Херсонський, зарубіжних дослідників Т. Уілсон, Н. Брекке, Д. Гілберт, Дж. Деніс та ін.

Метою статті є дослідження необхідності введення кримінально-правових засобів захисту від інформаційно-психологічного впливу через ЗМІ крізь призму теоретичних побудов та емпіричних даних стосовно особливостей функціонування психіки людини.

Виклад основного матеріалу. Ряд українських науковців визначають інформаційний вплив як організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення деструктивних змін у свідомість особистості, соціальних груп чи населення (корекція поведінки), в інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта впливу та (чи) фізичний стан людини та поділяють цей вплив на інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний. Сутність інформаційно-психологічного впливу пояснюється як вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін у їхню поведінку і світогляд [4, с. 10].

За різними оцінками, переважна більшість сучасних методів інформаційно-психологічного впливу побудована на впровадженні недостовірної інформації, що має на меті відволікання уваги аудиторії від актуальних проблем на другорядні питання. Серед таких технік дослідники відзначають: приховування істотної інформації; комунікативний шум, або інформаційне сміття; зміщення понять; відволікання уваги; пріоритет на надання негативної інформації; інформаційне табу; безпосередня неправда [4, с. 198]. І список методів інформаційно-психологічного впливу, що надають можливість керувати поглядами мас, можна продовжувати.

Слід зауважити, що інформаційна безпека суспільства та особи нерозривно пов'язані між собою. Хоча мішенню інформаційно-психологічного впливу можуть бути великі соціальні групи, основою для маніпуляції групою людей перш за все є вплив на психіку кожного конкретного індивіда, що належить до даної групи. Тому ключ до розуміння ефективності впливу ментальних забрудників слід шукати на рівні інформаційної взаємодії психіки окремої людини із оточуючим середовищем. Інформаційну безпеку особистості українські науковці В. Остроухов, В. Петрик визначають як стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності [5, с. 136].

Наскільки середньостатистичний індивід є захищеним від спрямованих на нього інформаційних атак? Відомо, що психіка людини використовує стратегії обробки інформації, що засновуються на взаємодії як контрольованих, свідомих компонентів, так і автоматизованих, несвідомих процесів. Автоматизація частини когнітивних процесів забезпечує високу ефективність та адаптивність психічної системи. Однак побічним продуктом стратегій обробки, що мають в своїй основі ряд автоматизованих евристик, є виникнення когнітивних помилок, що створює внутрішні передумови для ментального забруднення. За певних умов судження, емоції та поведінка людини піддаються небажаним викривленням, що призводить до виникнення “дефектних суджень”, які в свою чергу надзвичайно погано піддаються свідомому контролю [1, с. 126].

Соціальній психології відомий цілий ряд таких феноменів, що створюють схильність у переважної більшості індивідів бути сприйнятливими до маніпуляцій.

Серед причин ментального забруднення Т. Уїлсон та Н. Брекке виділяють такі ефекти спотворення обробки інформації, як небажана категоризація, ефекти первісного сприйняття твердження як достовірного, заглушування думок, простого експонування, ореолу, імпліцитної пам'яті та інші психічні феномени [1, с. 142]. Сучасні прийоми інформаційно-психологічного впливу на особу часто використовують подібні властиві людській психіці ефекти та явища у власних цілях. Розглянемо деякі з цих явищ у контексті їх впливу на процеси обробки інформації.

Первісне сприйняття твердження як достовірного.

Згідно з моделлю, запропонованою Д. Гілбертом, психіка спочатку приймає будь-яке твердження як коректне і лише після цього вирішує, чи можна йому довіряти. При цьому сумніви стосовно достовірності інформації відносно легко зникають або забуваються, в той час як ефект первісного сприйняття інформації як достовірної зберігається. Подібна стратегія має адаптивну функцію та в цілому є ефективною, однак за певних умов може призводити до когнітивних викривлень, наприклад, при втомі чи додатковому когнітивному навантаженні [6, с. 111].

Дійсно, виснаження внутрішніх ресурсів знижує ефективність обробки інформації та здатність критично оцінювати логічність сумнівних тверджень. Таким чином, трансляція навіть відверто дезінформуючих повідомлень може мати деякий успіх, так як за певних умов навіть психічно здорові індивіди із нормальним рівнем інтелекту можуть сприймати неправдоподібні та нелогічні твердження, що транслуються через засоби мас-медіа, як достовірні [6, с. 111].

Цікаво, що даний ефект посилюється стосовно тверджень автобіографічного характеру завдяки *фундаментальній помилці атрибуції*. Так, паралельно з оцінкою істинності самого твердження відбувається визначення того, чи дійсно співрозмовник притримується позиції, яку він висловлює. Десятиліття досліджень продемонстрували, що людина особливо схильна сприймати дії та слова оточуючих як такі, що відображають реальну автобіографічну інформацію про них, навіть коли вона в повній мірі усвідомлює високу вірогідність того, що відомості можуть виявитись неправдивими (наприклад, коли особа висловлюється під тиском, має місце підкуп чи інші особисті мотиви) [6, с. 112].

Явище *конформності* проявляється у схильності до узгодження позицій, переконань та поведінки із груповими нормами [7, с. 606]. Дж. Дженіс стверджує, що прийняття важливих політичних та військових рішень саме в кризових умовах підвищує вірогідність виникнення різноманітних механізмів конформності, що є основою групового мислення [8, с. 916]. Разом із підвищенням рівня загрози та, відповідно, значимості рішення збільшується колективний вплив на його прийняття - навіть у випадках, коли такий соціальний вплив ретроспективно оцінюватиметься як невірний, ірраціональний чи як такий, що заснований на стереотипах та дефектній стратегії прийняття рішень. З теоретичної точки зору, подібний ефект є результатом цілого ряду факторів. По-перше, коли наслідки прийняття певної позиції є значимими, учасники більш вірогідно долучаються до соціального порівняння. По-друге, почуття залежності, низької самооцінки та належності до певної соціальної групи роблять людей більш сприйнятливими до суспільного впливу у зв'язку з тим, що прийняття значимого рішення пов'язане із високим рівнем стресу. Крім того, вважається, що стрес та емоції зменшують обсяг уваги, у такий спосіб посилюючи тенденцію покладатись на когнітивні та соціальні евристики, такі, як соціальний консенсус та тиск норм при прийнятті рішень [8, с. 916]. Отже, коли судження не можуть бути об'єктивно перевірені, індивід в більшій мірі покладається на суспільну інформацію

при оцінці точності та справедливості своїх суджень. При цьому дослідження демонструють, що ефект конформності посилюється при прийнятті рішення, що є значимими для індивіда*.

Емпіричні дані також вказують на *пріоритетність для особи знайомої їй точки зору*: людина має несвідому схильність вважати, що відома їй думка є домінуючою. При цьому результати експериментів продемонстрували парадоксальний факт: ефект діє навіть у випадках, коли ознайомлення із думкою є наслідком багаторазового повторення всього лише одним членом групи. Даний ефект пояснюється викривленням роботи пам'яті: особа пам'ятає кількість суджень краще, ніж їх джерело [9, с. 831].

Як бачимо, нав'язливе повторення хибної інформації по телебаченню та “автобіографічні” розповіді підставних персонажів, що використовуються у якості прийомів пропаганди, апелюють до несвідомих, неконтрольованих особливостей обробки інформації і за рахунок широкого використання (наприклад, повторюваної трансляції на декількох каналах) можуть бути доволі ефективним засобом створення ілюзії широкої популярності певних соціальних позицій. У зв'язку з цим Н. Савінова пише: “Демонстрація результатів “голосування”, прозорість яких у фахівців викликає певні сумніви, дають аудиторії поза межами студії привід для відмови від власної автономності волевиявлення, ведуть до конформізму з віртуальною “більшістю” [10, с. 104].

Ефект непрямого натяку.

В додаток до прямого наклепу та дезінформації, більш витончені методи маніпулювання процесом формування суспільної думки також довели свою ефективність. Натяки, закладені в новинах, класифікуються психолінгвістами як форми непрямой комунікації і часто складаються із твердження (прямого судження, що пов'язує особу з певною характеристикою), та “уточнювача” (виразу, що знижує вірогідність того, що твердження є достовірним). Так, негативний посил може бути замаскованим за допомогою припущення (“Х. може виявитись корупціонером”), питання (“Чи знаходяться воєнні угруповання на території Z.”), заперечення (“У. – не антисеміт!”), обмовок та інших непрямих способів надання інформації [11, с. 882]. У подібних випадках має місце ефект натяку: очікується, що твердження має більший вплив, ніж супроводжуваний “уточнювач”, тому що твердження легше візуалізувати, воно є більш доступним у пам'яті, легше піддається поясненню та конкретизації та ін. Іншими словами, так як твердження є більш яскравим, ніж уточнювач, воно може викликати когнітивні процеси, що сприятимуть схиланню споживача інформації до вищої оцінки твердження [11, с. 822-823].

Експериментальні дослідження сприйняття заголовків, що містять негативні висловлювання у формі натяків, продемонстрували, що у читачів, які мали доступ до матеріалів із звинуваченнями у формі натяку часто формувалась така ж негативна позиція щодо “жертви” маніпуляції, як і у тих, яким надавались матеріали із прямим, незамаскованим звинуваченням. Важливо, що під час додаткового дослідження виявилось, що даний ефект знизився лише мінімально навіть у випадках, коли медіа-ресурс мав відверто низьку репутацію [11, с. 830].

Автоматична категоризація соціального середовища.

Люди миттєво співвідносять об'єкти, з якими стикаються, зі своїм попереднім досвідом та засвоєними схемами. Побічним ефектом такого підходу може бути

* Наприклад, під час одного з експериментів вищий рівень конформності під час виконання завдання упізнання демонстрували саме ті свідки, яким було повідомлено, що їх судження матимуть велике значення та будуть використані юристами [11, с. 917-924].

формування упередженості та стереотипів – абстрактних структур, що пов’язують факт належності до певної групи із набором рис чи поведінкових характеристик [12, с. 186].

Дослідники вказують, що вплив стереотипів на установки та поведінку проходить несвідомо (див., наприклад [13]); стереотипи автоматично застосовуються до членів стереотипної групи. Крім того, описана вище схильність піддаватись груповому мисленню та імпліцитно довіряти суб’єкту, що виступає у ролі джерела інформації, посилюється у випадках, коли останній покладається на стереотипи [12, с. 186]. Дослідження підтверджують, що спроби особи контролювати чи подавити реакції дискримінації та стереотипізації часто призводять лише до підвищення їх частоти.

Стереотипи не слід вважати виключно негативним явищем. Однак цілеспрямоване формування негативних стереотипів може бути ефективним інструментом інформаційного впливу. Так, роздратованість та агресія, що виникає у суспільстві внаслідок високого рівня фрустрації, через неможливість задовольнити основні потреби, може каналізуватись, тобто направлятись в певне русло, шляхом формування образу зовнішнього ворога. Формуючи подібний образ ворога, пропаганда експлуатує схильність психіки до стереотипного сприйняття певних категорій людей [14].

Формування за допомогою ЗМІ образів ідентичності є первинним етапом готування мішені до певних психічних реакцій. “Серед аудиторії відповідного продукту, – вказує Н. Савінова, – формуються образи спільності: спільного минулого, спільних друзів та ворогів, однакових життєвих цінностей та корисних цілей, схожих або ідентичних підходів до оцінки добра і зла тощо. Такий захід між одномовними або одноконфесійними групами здійснюється з використанням розважальних, культурологічних та освітянських інформаційних продуктів у “мирний час” [10, с. 103-104]. Як результат, значні групи населення після інформаційної підготовки можуть використовуватися агресором для прийняття рішень [10, с.106].

Формування хибних спогадів.

Результати наукових досліджень свідчать, що традиційні уявлення про загальну надійність пам’яті людини також не повною мірою відповідають реальності. Так, у ряді експериментів було продемонстровано, що цілі псевдоспогади можуть бути імплантовані у випадках, коли суб’єкт чує розповідь про вигадану подію чи уявляє її [15, с. 135]. Так, інформація стосовно хвилюючих суспільних подій, отримана постфактум із чуток чи завдяки візуалізації, часто сприймається як отримана безпосередньо [16, с. 132; 17, с. 83].

Під час одного з експериментів, проведеного після трагічної авткатастрофи, що мала місце у Нідерландах, більше 60 % опитаних вказали, що “точно” бачили відео катастрофи по телебаченню, в той час як подібного відеозапису просто не існувало. Пам’ять про перегляд відеозапису була сконструйована внаслідок потужного резонансу, що викликала трагедія у суспільстві, та активному її обговоренню в засобах мас-медіа [18, с. 103]. Ці відкриття мають важливе значення для аналізу методів інформаційно-психологічного впливу і вкотре підтверджують, що нав’язливе повторення вигаданих фактів в ЗМІ має здатність спричинювати більш драматичні ефекти впливу на масову свідомість та пам’ять людей, ніж може здатись на перший погляд.

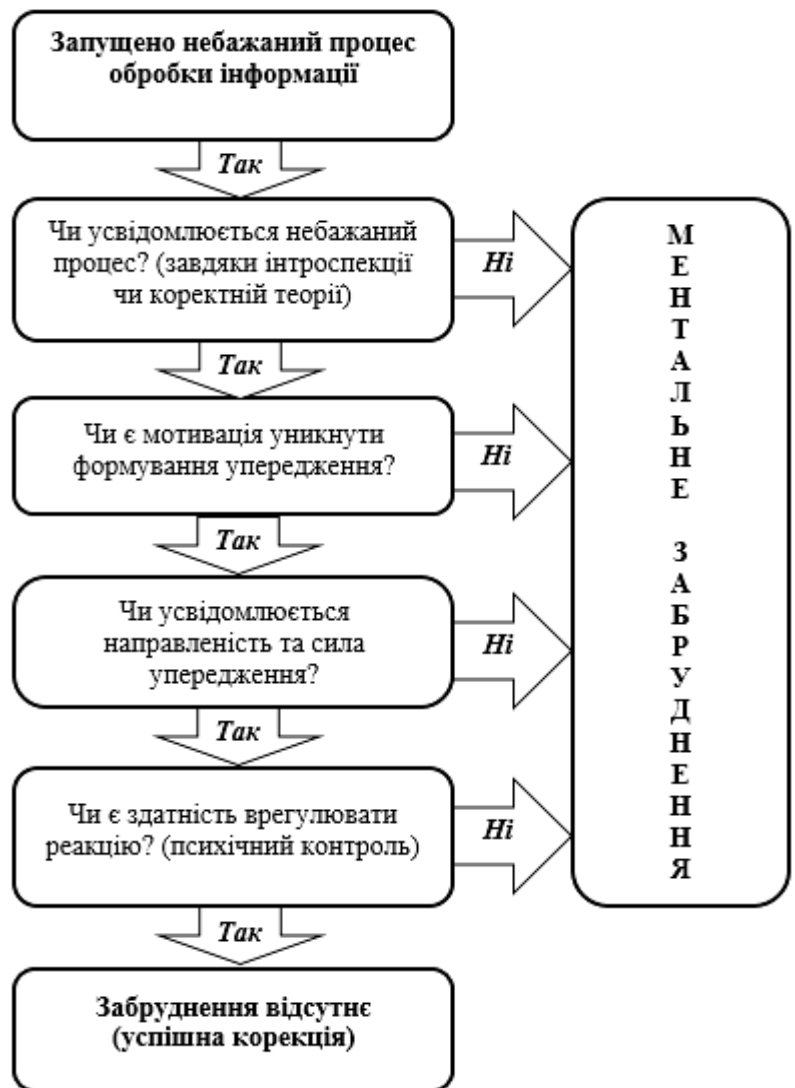
Перелік подібних несвідомих, автоматизованих феноменів можна продовжити. Для даного дослідження має значення те, що вони створюють умови для викривленої обробки інформації, які непросто обійти за допомогою спроб свідомого контролю. Т. Уілсон та Н. Брекке вказують, що *для уникнення ментального забруднення необхідно задовольнити наступні чотири умови* [1, с.130] (курсив – Я.С.).

По-перше, особа повинна усвідомлювати небажаний психічний процес. По-друге, індивід повинен мати мотивацію виправити “заражене” судження [1, с. 130-131]. При цьому слід врахувати, що серйозні викривлення реальності у певних сферах вважаються нормою, необхідною для підтримання психічного здоров’я та відчуття внутрішнього благополуччя. Так, відомо, що самообман використовується як інструмент для підтримки необхідного рівня самооцінки, а отже, в даній сфері людина особливо сприйнятлива до необ’єктивної інформації. Тому ідентифікація особи із певною соціальною групою, наприклад, за критерієм національності створює ситуацію, коли самооцінка особи знаходиться у залежності від оцінки даної соціальної групи.

Аналізуючи фактори, які сприяли поширенню нацизму у Німеччині, Е. Фромм звертав увагу, що після приходу Гітлера до влади лояльність більшості населення до нацистського режиму була посилена тим фактом, що мільйони людей почали ототожнювати режим Гітлера із власне Німеччиною. “У його руках була тепер державна влада, – писав Е. Фромм, – і тому боротьба з ним означала самовиключення зі спільноти всіх німців; коли всі інші партії були розпущені і нацистська партія “стала” Німеччиною, опозиція цієї партії стала рівнозначна опозиції Німеччини. Громадянин Німеччини, якими б чужими не були для нього принципи нацизму, мав вибирати між самотністю і почуттям єдності з Німеччиною, і більшість вибрала єдність” [19, с. 177-178].

Е. Фромм акцентує увагу на аксіомі пропаганди, що є актуальною і для сьогодення: “Будь-які нападки на Німеччину як таку, будь-яка пропаганда, що ганьбить німців (на кшталт клички гуни в період минулої війни), тільки посилюють лояльність тих, хто ще не цілком ототожнює себе з нацистською системою”. Таким чином автор пояснює численні випадки, коли люди, що не мали нічого спільного з нацизмом, захищали нацизм від критики іноземців, розцінюючи її як нападки на Німеччину [19, с. 178].

Слід також зауважити, що у випадку ефективно закладеного фундаменту (наприклад, завдяки вже згадуваній стереотипізації та протиставленню образу зовнішнього ворога) ефективна пропаганда здатна набирати обертів завдяки такому

Процес ментального забруднення та його корекції згідно з Т. Уілсоном та Н. Брекке [1, с. 119].

психологічному феномену, як “*схильність до підтвердження власної точки зору*” (англ. – confirmation bias). Даний ефект є універсальним феноменом, що проявляється у схильності людини надавати перевагу інформації, що підтверджує власні переконання [20, с. 175]. Підтверджувальне упередження може значно знизити ефективність створення інформаційних ресурсів, розроблених для достовірного та всестороннього висвітлення подій в умовах інформаційної війни. Звісно ж, даний ефект посилюється, коли інформаційні ресурси разом із критикою політичного режиму містять негативні висловлювання щодо соціальної групи, з якою глядач може себе ототожнювати. Даний фактор, на нашу думку, надзвичайно важливо враховувати при розробці засобів протистояння інформаційній війні.

Втім, навіть за умов наявності мотивації скорегувати упередження, особа може не усвідомлювати його спрямованість та силу. Крім того, навіть якщо особа задовольнила перші три критерії, вона може не мати достатнього контролю над своїми психічними процесами для виправлення упередженої позиції. На жаль, значна частина експериментальних досліджень вказує на те, що здатність людей контролювати свої думки та почуття обмежена. Після перебігу певних психічних процесів сформоване вірування чи почуття дуже важко “стерти” [1, с. 122]. Крім того, коли людина узагальнює інформацію, зібрану протягом певного періоду часу, інформація, зібрана на ранніх стадіях, має більшу вагу завдяки так званому “*ефекту первинності*”. Пов’язаний з ним ефект *стійкості переконань* полягає у тому, що після формування переконання воно може чинити значний опір до змін, навіть за наявності непереборних доказів його хибності [20, с.187]. Зокрема, у одному з експериментів піддослідні, що виступали у ролі присяжних засідателів, заслуховували показання свідків, які, як пізніше було продемонстровано, виявились неточними (наприклад, демонструвалось, що свідок мав поганий зір та не носив окуляри під час процедури впізнання). Мета-аналіз результатів цього експерименту продемонстрував, що хоча присяжні не брали до уваги дискредитовані показання, їм не вдалося зробити це повною мірою: вони суттєво корегували свої реакції, але не змогли ліквідувати ефекти сумнівних показань повністю [21, с. 212].

Крім того, вплив недостовірної інформації посилюється з плином часу у зв’язку з тим, що пам’ять зберігає факт довше, ніж супроводжуючу інформацію щодо його достовірності, так званий “*ефект сплячого*” (англ. – sleeper effect). Таким чином, переконливість інформаційного впливу може бути низькою в момент трансляції повідомлення, але з часом вона зростає [22, с. 204].

Як свідчать описані вище явища, висновок Н. Савінової про те, що інформаційні впливи можуть виступати ефективними засобами психічної підготовки інформаційно залежного населення до наступних невіртуальних впливів [10, с. 102], має достатню теоретичну базу та знаходить підтвердження у ряді наукових експериментів. Прийоми інформаційно-психологічного впливу використовують несвідомі процеси автоматизованої обробки інформації, які погано піддаються свідомому контролю та корекції. При цьому такий запобіжний засіб, як інформування про можливість ментального забруднення, має обмежену ефективність, оскільки люди схильні переоцінювати здатність корегувати своє ставлення до хибних суджень.

Разом з тим, питання, чи несуть такі форми діяльності достатню суспільну небезпеку для того, щоб регулювати дану сферу за допомогою правових інструментів чи, навіть більше, визнавати таку діяльність злочинною, залишається дискусійним. Тривала історія обмеження свободи слова призвела до її визнання як невід’ємної цінності демократичного суспільства. Підходити до питання правового втручання у зазначену сферу слід з обережністю в першу чергу через надзвичайно складну

проблематику обмеження свободи вираження поглядів, що неминуче постає у даному контексті. Свобода слова недаремно є наріжним каменем демократії. В епоху інформаційного суспільства превалюючою є думка стосовно рівних прав і можливостей всіх суб'єктів інформаційних відносин. Особа, як один із головних суб'єктів цих відносин, вільна мати доступ до інформації, свободу вибору та обміну інформацією, і вважається, що переважна більшість осіб здатна свідомо обрати для себе певну точку зору із запропонованих.

Посилення згаданого вище ефекту підтверджувального упередження та, як наслідок, вузькість поглядів можуть бути не найгіршим наслідком некоректної політики у даній сфері. Значно більшу тривогу викликає те, що будь-які недостатньо тонкі спроби обмежити свободу слова, навіть застосовані із благими цілями, створюють умови для зловживання ними із метою придушити критику влади, що викликає засудження з боку міжнародної спільноти (див., наприклад Резолюцію Генеральної Асамблеї Ради Європи “Щодо декриміналізації дифамації” № 1577).

Водночас проблема необхідності законного обмеження свободи вираження поглядів не ігнорується міжнародною спільнотою. Власне Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) містить положення про те, що реалізація право на свободу слова може підлягати таким обмеженням та санкціям, що є “необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам”.

Підтвердженням цього є також висновки Парламентської асамблеї Ради Європи, в яких зазначено, що свобода вираження поглядів не є необмеженою, і у держави може виникати необхідність втручання за умови, що для цього існує вагома правова основа і що таке втручання здійснюється у публічних інтересах [23]. Позиція Асамблеї щодо виключних випадків обмеження свободи вираження поглядів також викладена у Резолюції “Про загрозу для демократії з боку екстремістських партій і рухів в Європі” від 2003 року № 1344. У цій резолюції Асамблея висловлює занепокоєння відродженням екстремістських рухів та партій в Європі, вказуючи, що “жодна держава не захищена від тієї загрози, яку екстремізм за своєю суттю становить для демократії. ...Екстремісти становлять небезпеку для всіх демократичних держав через те, що їх фанатизм може служити приводом для застосування та виправдання насильства. ...Це створює безпосередню загрозу конституційному ладу і свободам, являє непряму небезпеку викривлення норм політичного життя”. Виходячи з цього, Асамблея закликає уряди держав-членів Ради Європи передбачити в своєму законодавстві можливість обмеження свободи вираження поглядів задля боротьби з екстремізмом та перешкоджанню розповсюдження екстремістської ідеології за допомогою нових інформаційних технологій [24].

Європейський суд з прав людини у п. 46 Рішення по справі “Кастельс проти Іспанії”, підкреслюючи необхідність стриманої політики стосовно кримінального переслідування за критику влади та вказуючи, що межі допустимої критики стосовно уряду є ширшими, ніж у відношенні рядового громадянина чи навіть політичного діяча, а також звертаючи увагу на те, що дії та упущення Уряду повинні бути предметом пильної уваги преси та громадськості, все ж приходять до висновку, що “свобода політичної дискусії, безсумнівно, не є абсолютною за своєю природою. Держави-учасниці можуть піддавати її певним обмеженням або санкціям. ...У компетентних органів державної влади як гарантів громадського порядку залишається відкритою можливість застосування заходів, у тому числі кримінально-правового характеру,

спрямованих на те, щоб адекватним чином, без зайвих ексцесів реагувати на безпідставні або недобросовісні звинувачення” [25].

Чи виникає подібна необхідність у сучасних умовах? Події останнього часу дозволяють без перебільшення сказати, що проблеми правового захисту інформаційного простору держави можуть мати критичне значення для забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності України та безпосередньо безпеки її громадян. Ці сфери традиційно потребують правового захисту, у тому числі за допомогою інструментів кримінально-правового впливу. З огляду на останні події в Україні вважаємо, що умисну трансляцію дезінформуючих повідомлень з метою отримати підтримку населення під час подальших дій, що протирічать національним інтересам України, слід розглядати як готування до вчинення злочинів, передбачених статтями Кримінального кодексу України: “Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України” (ст. 110), “Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади” (ст. 109) та “Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань” (ст. 114-1). Однак коректне формулювання конкретної кримінально-правової норми у даному випадку є значно ускладненим. Перш за все, її формулювання практично неможливе без вживання оціночних категорій, використання яких у кримінальному законі, особливо у сфері публічних інтересів, створює реальну загрозу зловживань з боку влади.

Отже, при формулюванні подібної норми у будь-якому форматі слід врахувати, зокрема, рекомендації згадуваної вище Резолюції Генеральної Асамблеї Ради Європи № 1577. Перш за все, Асамблея наполягає на введенні процесуальних гарантій, що дозволяють кожному, хто звинувачується в наклепі, обґрунтувати свої твердження для уникнення кримінальної відповідальності. Крім того, заяви чи твердження, зроблені в громадських інтересах, навіть якщо вони виявляться неточними, не повинні каратися за умови, що вони були зроблені без усвідомлення їх неточності, наміру заподіяти шкоду, а їх правдивість була перевірена із належною ретельністю. Парламентська Асамблея Ради Європи також виступає проти застосування покарання у формі позбавлення волі та засуджує використання непомірно суворих покарань у справах про дифамацію [24]. Таким чином при формулюванні санкції норми у відповідності з європейськими стандартами законодавець буде вимушений обмежитись такими формами покарання, як штраф у розумно визначених рамках, а також обмеженням права займати певні посади.

Висновки.

Проведений аналіз свідчить, що негативний інформаційно-психологічний вплив на особу здійснюється за допомогою різних засобів і методів та побудований на впровадженні недостовірної інформації, що призводить до ментального забруднення. Забезпечення інформаційної безпеки особи нерозривно пов'язане з інформаційною безпекою суспільства і держави в цілому та, на сучасному етапі розвитку України, потребує нормативно-правового регулювання.

Серед основних завдань державної інформаційної політики – розробка і здійснення комплексу відповідних правових, організаційних, технічних заходів, спрямованих, як на забезпечення свободи слова та вільного доступу громадян до інформації, так і на запобігання негативним інформаційно-психологічним впливам на особу, захист національного інформаційного простору. Ці заходи є взаємозалежними і повинні відбуватися у відповідності до норм міжнародного права та міжнародних стандартів.

Дані експериментальних досліджень, розглянуті у статті, підтверджують, що найефективнішою стратегією запобігання небажаного впливу викривленої інформації є саме уникнення контакту із забруднювачем. В умовах високого рівня агресії,

спрямованої проти України на інформаційному фронті, постає питання правової заборони відверто дезінформуючої діяльності, спрямованої проти національних інтересів України. Водночас проблема введення кримінальної відповідальності за інформаційну агресію залишається актуальною тією ж мірою, як і дискусійною. Навіть за умови успішної реалізації стратегії контролю доступу до ментальних забруднювачів неможливо обійти проблему обмеженої ефективності подібної норми. Реальне вирішення проблеми ускладнюється рядом факторів, в тому числі невідконтрольністю інформаційних потоків, неможливістю завчасно розпізнати повідомлення як потенційний забруднювач та ін. Крім того, введення ефективних правових норм щодо регулювання українського медіа-простору не вирішує проблему пропагандистської діяльності на територіях інших країн-інформаційних агресорів. Заборона трансляції певних каналів може вплинути на проблему лише частково, адже матеріали можуть розповсюджуватись через Інтернет, а, як відомо, практична реалізація впровадження цензури у мережі Інтернет є проблемною із технічних причин.

Деякі із розглянутих у цій статті явищ, наприклад, ефект непрямого натяку, очевидно залишаються поза сферою правового регулювання. Тому ефективна державна політика у даній сфері неможлива без таких необхідних заходів, як створення ресурсів, які б неупереджено інформували населення, що погано володіє українською, доступною для них мовою; широке інформування населення щодо використання в конкретних повідомленнях маніпулятивних прийомів; інших заходів інформаційної політики, що адекватно відповідали б сучасним загрозам.

Використана література

1. Wilson T.D., Brekke N. Mental Contamination and Mental Correction : Unwanted Influences on Judgments and Evaluations // *Psychological bulletin*. – 1994. – Vol. 116. – No. 1. – Pp. 117-142.
2. Туляков В.О. Кримінальне право сьогодення : ренесанс моделі сталого розвитку // *Вісник Асоціації кримінального права України*. – 2014. – № 2(3). – С.1-19.
3. Туляков В.А. Методология пустыни: в поисках оптимизации уголовно-правового регулирования // *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права*. – О. : Фенікс, 2011. – С. 255-257.
4. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підручник / [Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Є.Д. Скулиш] ; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.
5. Остроухов В., Петрик В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України // *Політичний менеджмент*. – 2008. – № 4(31). – С. 135-141.
6. Gilbert D.T. How Mental Systems Believe // *American Psychologist*. – Vol. 46. – Pp. 107-119.
7. Cialdini R.B., Goldstein N.J. Social influence : Compliance and conformity // *Annual Review of Psychology*. – 2004. – Vol. 55. – Pp. 591–621.
8. Baron R.S., Vandello J.A., Brunzman B. The Forgotten Variable in Conformity Research : Impact of Task Importance on Social Influence // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1996. – Vol. 71. – No. 5. – Pp. 915-926.
9. Inferring the Popularity of an Opinion From Its Familiarity : A Repetitive Voice Can Sound Like a Chorus / [K. Weaver, S.M. Garcia, N. Schwarz, D.T. Miller] // *Journal of personality and social psychology*. – 2007. – Vol. 92. – No. 5. – Pp. 821-833.
10. Савінова Н.А. Умисне поширення недостовірної інформації ЗМІ : аргументи на користь потреби криміналізації // *Вісник Асоціації кримінального права України*. – 2014. – № 2(3). – С. 100-112.
11. Incrimination through innuendo: Can media questions become public answers? / [D.M. Wegner, R. Wenzlaff, R.M. Kerker, A.E. Beattie] // *Journal of personality and social psychology*. – 1981. – Vol. 40. – No. 5. – Pp. 822-832.

12. Automatic and controlled processes in prejudice : The roles of stereotypes and personal beliefs // Attitude structure and function / [P.G. Devine, A.R. Pratkanis, S.J. Breckler, A.G. Greenwald]. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1989. – Pp. 181-212.
13. Wax A.L. Discrimination as accident // Indiana Law Journal. – 1999. – Vol. 74. – No. 4. – Pp. 1129-1231.
14. Херсонский Б.Г. Особенности путинской риторики, или как рисуют образ врага : доклад в Одесском кризисном медиа-центре, 13 октября 2014 года. – Режим доступа : [//www.odcrisis.org/video-13-10-2014](http://www.odcrisis.org/video-13-10-2014)
15. Horselenberg R, Merckelbach H., Muris P. Imagining fictitious childhood events: the role of individual differences in imagination inflation // Clinical Psychology and Psychotherapy. – 2000. – Vol. 7. – No. 2. – Pp. 128-137.
16. Ost J., Vrij A., Costall A., Bull R. Crashing memories and reality monitoring : Distinguishing between perceptions, imaginations and ‘false memories’ // Applied Cognitive Psychology. – 2002. – Vol. 16. – No. 2. – Pp. 125-134.
17. Ost, J., Granhag P.A., Udell J.E. Familiarity breeds distortion : The effects of media exposure on false reports concerning the media coverage of the terrorist attacks in London on 7 July 2005 // Memory. – 2008. – Vol. 16. – No. 1. – Pp. 76-85.
18. Crombag H.F.M., Wagenaar W.A., Van Koppen P.J. Crashing memories and the problem of ‘source monitoring’ // Applied Cognitive Psychology. – 1996. – Vol. 10. – No. 2. – Pp. 95-104.
19. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; [пер с англ.] ; общ. ред. и послесл. П.С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
20. Nickerson R.S. Confirmation Bias : A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises // Review of General Psychology. – 1998. – Vol. 2. – No. 2. – Pp. 175-220.
21. Whitley B.E. The effects of discredited eyewitness testimony : A meta-analysis // Journal of Social Psychology. – 1987. – Vol., 127. – Pp. 209-214.
22. Pratkanis A.R., Greenwald A.G., Leippe M.R., Baumgardner M.H. In search of reliable persuasion effects : III. The sleeper effect is dead. Long live the sleeper effect // Journal of Personality and Social Psychology. – 1988. – Vol. – 54. – Pp. 203-218.
23. Towards decriminalisation of defamation : Resolution 1577(2007) Parliamentary Assembly of the Council of Europe. – Режим доступа : <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta07/ERES1577.htm>
24. Threat posed to democracy by extremist parties and movements in Europe : Resolution 1344(2003) Parliamentary Assembly of the Council of Europe. – Режим доступа : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17142&lang=en>
25. Judgment in the case of Castells v. Spain, no. 11798/85, § 46, ECHR 1992. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57772>

~~~~~ * * * ~~~~~